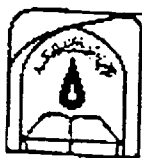

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

٤٥ / ح

٤٣٩٤٥

«الف»

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

رساله کارشناسی ارشد

بررسی رابطه اخلاق و سیاست در اندیشه خواجه نظام الملک

دانشجو:

۱۳۸۱ / ۱۲ / ۱۰

مهدی آقاجانی نتاج

استاد راهنما:

دکتر محسن کدیور

استاد مشاور:

دکتر ابوالفضل شکوری

مرکز اطلاع‌رسانی و کتابخانه مرکزی
دانشگاه تربیت مدرس

بهار ۸۱

۸ ۶ ۶ ۵ ۴

تاییدیه اعضای هیئت داوران در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد
اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای مهدی آقاجانی نتاج
تحت عنوان: بررسی رابطه اخلاق و سیاست در اندیشه خواجه نظام الملک
را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه
کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند

اعضاء هیئت داوران

۱- استاد راهنما: دکتر محسن کدیور

۲- استاد مشاور: دکتر ابوالفضل شکوری

۳- استاد ناظر: دکتر داود فیرحی

۴- استاد ناظر: دکتر مصطفی یونسی - دکتر یونس

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی: دکتر ابوالفضل شکوری

وزارت اطلاعات و ارتباطات
تعمیرات
تعمیرات

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اتمام به چاپ پایان نامه (رساله) ای خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند.

کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته علوم سیاسی است که

در سال ۱۳۸۱ در دانشکده علم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمای سرکار خانم/جناب

آقای دکتر مهن کدیور و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر ابوالفضل ثنکوری از

آن دفاع شده است.

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به

مرکز نشر دانشگاه اهدا کند دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه

کند.

ماده ۵: دانشجوی تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از

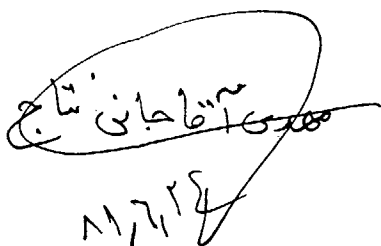
طریق مراجع قضایی مطالبه و وصل کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهند به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه،

مدارد وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عریض شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب مهدی آقا جانی نتاج دانشجوی رشته علوم سیاسی مقصد کارشناسی ارشد تعهد فوق

و ضمانت اجرائی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

(سره شماره (۲) کارشناسی و دکتری)

۸۱۶۱۲۴

تقدیر و تشکر

از خدا جوینیم توفیق ادب

بی ادب محروم ماند از لطف رب

اکنون که با عنایات و توفیقات خاصه پروردگار جمیل و تجلی الطاف صانع، نهال اندیشه‌ام به بار نشست است بر خود فرض می‌دانم تا از زحمات بی‌شائبه و دستگیری‌های روشنگرانه استاد ارجمند دکتر محسن کدیور تشکر نمایم. همو که با صبر و شکیبایی و صفا و صمیمیت بارها و بارها دستگیر این مبتدی راه اندیشه و سالک طریق تحقیق در این راه پر تلاطم و دشوار علم و معرفت گردید و مرا از خطا و خلل و نسیان و زلل محفوظ داشت.

همچنین از همکاری و همراهی استاد دکتر ابوالفضل شکوری که زحمت مشاوره این رساله را پذیرفت و در طول ایام تحصیل و تحقیق مرا از دانش و معرفت خویش بهره‌مند گردانید، سپاسگزاری می‌نمایم.

در اینجا وظیفه حکم می‌کند که از زحمات بی‌دریغ جناب آقای دکتر غفاری مدیریت محترم گروه علوم سیاسی که با عنایات خود دشواریهای اداری را برایم آسان نموده‌اند تشکر و قدردانی نمایم. در پایان از درگاه خداوند لایزال سرافرازی و سربلندی و توفیقات روزافزون دیگر اساتید محترمی که در دوران تحصیل مرا از فضل و دانش خود بهره‌مند ساخته‌اند، خواستارم.

تقدیم به

**همسر و فرزندانم که در این
راه صبورانه و ایثارگرانه در
کنارم بودند**

چکیده

اخلاق به مثابه الگوی رفتاری مبتنی بر ارزش‌های ناظر بر خیر و خوبی و سعادت است که بدون هیچگونه اجبار و تکلفی از انسان صادر می‌شود. سیاست نیز به معنی علم قدرت و اداره امور اجتماع و توزیع عادلانه قدرت است که بین این دو تعاملات گوناگونی وجود دارد. در این تعامل دو طرفه ممکن است سیاست مبتنی بر اخلاق بوده باشد که در این صورت جامعه بسوی کمال رهنمون خواهد شد، و یا اینکه اخلاق خادم سیاست باشد که در عمل اخلاق بعنوان ابزاری در دست سیاستمداران بوده و در تحکیم پایه‌های حکومت (قدرت محور) می‌تواند نقش مؤثری را ایفاء نماید.

الف - سیاست مبتنی بر اخلاق (فضیلت محور)، دارای ویژگیهایی است که آنرا از دیگر انواع سیاست جدا می‌کند، بگونه‌ای که در غایت سیاسی خواهان رشد و تعالی انسانی و کمال و سعادت واقعی مردم است و در راستای رسیدن به این غایت، به تعلیم و ترویج فضائل اخلاقی همراه با اعطاء آزادی اعتقاد راسخ دارد. این سیاست در راه رسیدن به هدف، از محدودیت اخلاقی برخوردار است، به گونه‌ای که برای رسیدن به آن نمی‌تواند از هر گونه وسایل و ابزاری استفاده نامشروع نماید و به ارزش‌های ثابتی همانند راستگویی و صداقت، یکرنگی، وفای به عهد، منع قتل بیگناهان و خدعه نزدن باور دارد، که تحت هیچ شرایطی نقص شدنی نیست.

ب) سیاست غیراخلاقی (قدرت محور)، در غایت سیاسی قدرت محور است و برای حفظ قدرت در هر شرایطی از هر وسیله‌ای ولو غیراخلاقی و نامشروع استفاده ابزاری می‌نماید و هیچگونه محدودیتی در رسیدن به هدف برای خود قائل نیست و بدین سان ارزش‌های اخلاقی در برابر آن تاب مقاومت ندارند. یعنی هرگاه غایت سیاسی اقتضاء کند می‌توان ارزش‌ها را زیر پا نهاد تا جائیکه می‌توان دروغ گفت عهد و میثاق شکست و از زدن تهمت و افترا به مخالف و رقیب نیز نهراسید.

خواجه نظام‌الملک در زمینه اخلاق و سیاست بروزی دوگانه دارد، در سیاستنامه گاهی به

رعایت ضوابط اخلاقی تذکر می دهد مانند عدالت و شفقت ورزیدن بر خلق، اما این روش ها تا جایی که برای سیاست و قدرت مشکلی را ایجاد نکنند مورد پذیرش وی است، ولی مواردی که مانند تهمت و افترا، دشنام دادن به مخالفان و یا قتل مخالفان دگراندیش را به صراحت بیان می کند. چنانچه در آخرین فقره سیاستنامه در اندرزی که به سلطان مخدوم خود می دهد در اقدامی کاملاً غیر اخلاقی و مغایر با اندرز قبلی «مبارزه با بد دینان و بدمذهبان و از بین بردن ریشه فساد» به ناگهان دست سلطان را در ارتکاب معاصی کبیره و اعمال ضد دینی باز می گذارد و او را به رعایت اعتدال در شرب خمر دعوت می نماید. چنانچه در فرضیه این رساله آمده است این مسئله تنها زمانی صورت واقعیت به خود می گیرد، که در راستای حفظ قدرت و اصالت قدرت باشد و در عمل نیز اخلاق را در حوزه سیاست تنها خادم آن می داند و نه برعکس.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول	
۱- پیشینه تحقیق	۳
۱-۱- سؤال اصلی	۸
۱-۱-۱- سؤال فرعی	۸
۱-۱-۲- فرضیه اصلی	۹
۱-۱-۳- فرضیه فرعی	۹
۱-۱-۴- روش کار	۹
۲- تعاریفی از اخلاق	۹
۱-۲-۱- تعریف اخلاق از دیدگاه نسبت گرایان	۱۰
۲-۲-۱- اخلاق از دیدگاه قرارداد گرایان	۱۰
۳-۲-۱- نسبت گرائی اخلاق قائم به فرد (ذهنیت گرائی)	۱۰
۴-۲-۱- عینیت گرایان اخلاقی	۱۲
۳-۱- تعریف اخلاق از دیدگاه مسلمانان	۱۳
۱-۳-۱- تعریف اخلاق از دیدگاه ابن مسکویه	۱۶
۲-۳-۱- اخلاق از نظر مرحوم ملا احمد نراقی	۱۶
۱-۴- تعریف سیاست و مسایل سیاسی	۱۸
۱-۴-۱- تعریف سیاست از نظر ارسطو	۱۹
۲-۴-۱- تعریف سیاست از نظر فارابی	۱۹
۱-۲-۴-۱- نظر فارابی در مورد بهترین نظام ممکن	۲۰
۵-۱- سیاست در اندیشه غزالی	۲۰
۱-۵-۱- تعاریفی از اندیشمندان سیاسی معاصر	۲۱

۱-۶-۱- نکاتی چند در مورد اندرزنامه نویسی در اسلام میانه ۲۱

فصل دوم

۲- چکیده زندگی خواجه نظام الملک ۲۳

۱-۲- خواجه کیست؟ ۳۲

۲-۲- تأثیر اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران قبل از خواجه نظام بر شکل‌گیری اندیشه‌های

وی ۳۴

۱-۲-۲- ازهم پاشیدن تمرکز سیاسی و اداری ایران ۳۵

۲-۲-۲- بازشدن دروازه‌های ایران به روی اعراب و ترکان آسیای میانه ۳۷

۲-۲-۳- تجدید تقسیم زمین‌ها و تحولات مالکیت آن ۳۸

۲-۲-۴- دین و خشونت‌های مذهبی اسماعیلیه ۳۹

۳-۲- مبانی فکری خواجه نظام ۴۰

۱-۳-۲- درباب سیاست نامه و تأثیر آن بر اندیشه سیاسی ایرانشهری ۴۳

فصل سوم

۳- توضیحی درباب رابطه سیاست و اخلاق ۴۹

۱-۳- فلسفه اخلاق ۴۹

۱-۱-۳- کاربردهای عامیانه فلسفه ۵۰

۲-۳- افلاطون ۵۱

۳-۳- طبقه‌بندی نظریات اخلاقی ۵۲

۱-۳-۳- اخلاق سوفیست‌ها ۵۲

۲-۳-۳- نظریات کلاسیک یا نظریات افلاطونی ۵۳

صفحه	عنوان
۵۵	۳-۳-۳- تعریف عدالت به مفهوم کلاسیک
۵۶	۳-۴- اخلاق در اندیشه ماکیاول یا (اخلاق دوره مدرن)
۶۳	۳-۵- اخلاق از دیدگاه امام علی (ع)
۶۴	۳-۵-۱- مقام انسان در قرآن
۶۹	۳-۶- معاویه و دیدگاه او در زمینه اخلاق
۷۱	۳-۶-۱- شیوه معاویه در جنگ با دشمنان خود
۷۲	۳-۶-۲- شیوه وفای به عهد از منظر معاویه

فصل چهارم

۷۴	۴- اخلاق خواجه نظام الملک
۷۶	۴-۱- خواجه نظام الملک و استفاده ابزاری از دین و چگونگی برخورد با دگراندیشان
۷۹	۴-۲- موضع خواجه در قسمت بستن به مخالفان فکری
۸۱	۴-۳- گروهان گیری از مخالفان
۸۲	۴-۴- وزارت از دیدگاه خواجه نظام الملک
۸۳	۴-۵- دیدگاه خواجه نظام الملک در مورد زنان
۸۵	۴-۶- تاسیس نظامیه توسط خواجه نظام الملک
۸۷	۴-۷- خواجه و چگونگی مواجهه با رقیبان سیاسی

فصل پنجم

۹۰	۵- اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک
۹۰	۵-۱- ویژگیهای فضای عمومی اسلام دوره میانه
۹۰	۵-۱-۱- زور و تغلب

صفحه	عنوان
۹۲	۲-۱-۵- حفظ اسلام و اجرای شریعت
۹۳	۳-۱-۵- تقدیرگرانی
۹۴	۲-۵- فلسفه سیاسی
۹۶	۱-۲-۵- فارابی و تعیین حاکم
۹۷	۳-۵- شریعت نامه نویسی
۹۸	۱-۳-۵- وظایف خلیفه از دیدگاه ماوردی
۹۹	۲-۳-۵- اندیشه سیاسی غزالی
۱۰۰	۳-۳-۵- وظایف امام یا سلطان از نظر غزالی
۱۰۲	۴-۵- سیاست نامه نویسی
۱۰۶	۱-۴-۵- خواجه نظام الملک و سیاست نامه نویسی
۱۱۱	۲-۴-۵- پادشاهی و دین درست

فصل ششم

۱۱۹	۶- نسبت اخلاق و سیاست در اندیشه خواجه نظام الملک
۱۱۹	۱-۶- احتمالات ششگانه رابطه اخلاق و سیاست
۱۲۱	۲-۶- سیاست در ارتباط اخلاق بر دو قسم است
۱۲۱	۱-۲-۶- سیاست مبتنی بر اخلاق (سیاست فضیلت مدار)
۱۲۲	۲-۲-۶- سیاست غیر اخلاقی (سیاست قدرت مدار)
۱۲۳	۳-۶- ویژگی های سیاست مبتنی بر اخلاق
۱۲۳	۱-۳-۶- غایت سیاسی
۱۲۳	۲-۳-۶- روش سیاسی
۱۲۴	۳-۳-۶- محدودیت های سیاسی

۱۲۴	۴-۳-۶- وجود ارزش‌های ثابت غیر شناور
۱۲۵	۵-۳-۶- حوزه اخلاق اعم از حوزه حقوق است
۱۲۵	۴-۶- ویژگیهای سیاست قدرت مدار
۱۲۵	۱-۴-۶- غایت سیاسی
۱۲۶	۲-۴-۶- روش رسیدن به اهداف سیاسی
۱۲۶	۳-۴-۶- عدم وجود ارزش‌های ثابت
۱۲۷	۵-۶- نسبت اخلاق و سیاست در اندیشه خواجه نظام الملک
۱۲۸	۱-۵-۶- به مظالم نشستن پادشاه
۱۳۲	۲-۵-۶- گروگان‌گیری از مخالفان دینی و سیاسی
۱۳۵	منابع و مأخذ

فصل اول

۱- پیشینه تحقیق:

در خصوص پیشینه تحقیق در زمینه رابطه اخلاق و سیاست با حفظ اصالت قدرت از نویسندگان متقدم و متأخر حداقل در زبان فارسی اثر مدون و جامعی به حیثه نگارش در نیامده و این بعد از زندگانی خواجه نظام همچنان مهجور و مغفول مانده است. خواجه نظام یکی از برجسته‌ترین سیاست‌نامه‌نویسان جهان اسلام در قرن پنجم هجری است که در کنار قرن چهارم، آنرا قرون طلائی جهان اسلام نیز گفته‌اند. دورانی که بیانگر گوشه‌ای از عظمت و خیزش فرهنگ مسلمانان در پهن‌دشت سرزمینهای اسلامی است.

خواجه نظام از وزیران مقتدر حکومت سلاجقه است، در راستای احیای پادشاهی و سلطنت در ایران و در مقابل اندیشه خلافت و شریعت نامه نویسی و بنا به دستور سلطان ملک‌شاه سلجوقی، اندیشه‌های ایرانشهری را به رشته نگارش درآورد. اهمیت اندیشه سیاسی خواجه از دو نظر قابل بررسی و تأمل است. از یک نظر که وی وزیری مسلمان است و به این دلیل جزئی جدائی‌ناپذیر از گذشته تفکراتی اسلام محسوب می‌شود. و از طرف دیگر تحت تأثیر اندیشه سیاسی ایرانشهری شاه آرمانی دوران ایران باستان است که بخاطر تأثیرپذیری از این اندیشه دست به نگارش سیاست‌نامه گشوده است. اثری که تا وقوع انقلاب مشروطیت تأثیر زیادی در تعیین شیوه حکومتی ایرانیان داشته و تنها پس از حدوث انقلاب مشروطیت است که تا حدودی رشته فکری آن گسسته می‌شود.

اندیشه‌های خواجه نظام‌الملک شایسته آن بود که صفحاتی چند فراخور عظمت و شهرتش نوشته شود، ولی با توجه به اهمیتی که اندیشه سیاسی وی در عرصه سیاست ایران داشت متأسفانه باید اذعان نمود که اطلاعات ما از این شخصیت مقتدر بیشتر حالت پراکنده و بصورت مقاله داشته، و کمتر بررسی تحلیلی - انتقادی منسجم در همه ابعاد اندیشه سیاسی اش صورت پذیرفته است. لذا قضاوت‌هایی هم که از وی به عمل می‌آید بیشتر حالت پراکنده داشته و تنها گوشه‌هایی از کلیت فکری وی را در بر می‌گیرد.

این نکته قابل ذکر است که وقتی در مورد خواجه با همه اهمیتی که در فرهنگ و عرصه سیاسی ایران دارد اینهمه فقر بررسی تحلیلی - انتقادی وجود داشته باشد، نسبت به دیگر متفکران و سیاست ورزانی که اهمیت وی را هم ندارند چه باید گفت.

مجموعه تحقیقات و بررسیهایی که در مورد خواجه نظام الملک در زبان فارسی وجود دارد بسیار محدود و انگشت شمار است و کارهای انجام گرفته بیشتر در حد مقاله بوده و برخوانندگان محترم نیز روشن است که محدودتیهای یک مقاله مانع از آشنائی یک پژوهنده با اندیشه‌های خواجه نظام است.

پس در یک جمله کوتاه می‌توان گفت که خواجه به رغم شهرتی که دارد غریب است، و کامل‌ترین اثر در مورد خواجه نظام، سوانح احوال خواجه نظام الملک و وضع زمانه او اثر نویسنده توانای ایرانی، سیدجواد طباطبائی به سال ۱۳۷۵ است که تحت عنوان «خواجه نظام الملک و سوانح احوال و وضع زمانه او» به نگارش درآمده که بیشتر جنبه تحلیلی - توصیفی داشته و خصوصیات فکری و سیاسی این سیاستمدار را با قلم شیوای خود رشته تحریر درآورده است. در اینجا به ذکر نام چند نویسنده خارجی و داخلی را که طی مقالات یا آثار جامع‌تر تحریری بر خواجه نظام داشته‌اند، مزید اطلاع خواننده ذکر نموده، تا بدانیم که وی با همه عظمت و قدرتی که در عرصه سیاست بهم زده و تأثیر اندیشه‌هایش را تا قرن‌ها در کشور ایران ریشه دوانیده بود، هم چنان مهجور و مغفول مانده است.

ادوارد ج براون خاورشناس انگلیسی در بخش کوتاهی از کتاب تاریخ ادبی ایران - جلد دوم به سال ۱۹۲۶ در یک بررسی تحلیلی - توصیفی در خصوص سیاستنامه می‌گوید که این کتاب به دو دلیل ارزشمند است:

- ۱- اول اینکه حکایات تاریخی به مقدار زیادی در این کتاب روایت شده.
 - ۲- دوم اینکه این کتاب در آئین کشور داری حاوی آرا و عقاید بسیار عالی است.
- علاوه بر آن وی جنبه ادبیت کتاب خواجه را قابل تحسین داشته و عقیده دارد که کتاب مذکور دارای سبکی فوق‌العاده ساده و بی‌پیرایه و عاری از هرگونه صنایع بدیع است.